

دوفصلنامه جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، سال ششم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶، صفحات ۲۵-۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۱۲/۲۳

زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی و عوامل اجتماعی مرتبط با آن

عبدالرضا ادهمی^۱

عباس هاتفی^۲

چکیده

توجه به پایه‌های فرهنگی و اجتماعی یکی از مهم‌ترین ارکان فرایند توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. هدف این تحقیق شناسایی زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی و عوامل اجتماعی مرتبط با آن در شمالغرب ایران است. متغیرهای تحقیق شامل اعتماد متقابل اجتماعی، همدلی اجتماعی، حمایت دولتی و عدالت اجتماعی و متغیر وابسته زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی می‌باشند. در این تحقیق از نظریه‌های مختلف از جمله نظریه لرنر، کلمن، میردال و گیدنز استفاده شده است. روش تحقیق، پیمایشی و برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه استفاده شده است. نتایج به‌دست آمده از آلفای کرونباخ و تحلیل عاملی نشانگر اعتبار و پایایی بالای سؤالات بودند. جامعه آماری، کارگزاران صنعتی شهرهای تبریز و ارومیه بوده و کارگاه‌های ۵۰ تا ۱۰۰ نفر کارکن انتخاب شدند. حجم نمونه با روش کوکران تعیین شد که ۴۶۲ کارگزار به‌دست آمد. نمونه‌های مورد نظر با روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب و تصادفی ساده انتخاب شدند. برای تحلیل دو متغیره از محاسبه ضریب همبستگی پیرسون و در تحلیل چندمتغیره از رگرسیون استفاده شد. نتایج حاصل نشان می‌دهد که بین متغیرهای مستقل با وابسته همبستگی وجود دارد. در تحلیل چندمتغیره از بین متغیرهای وارد شده متغیر اعتماد متقابل اجتماعی به‌دلیل اینکه از ضریب پیش‌بینی بالایی برخوردار بود، به‌عنوان متغیری انتخاب شد که بیشترین اثر را بر متغیر وابسته داشت.

واژگان کلیدی: توسعه، توسعه اقتصادی، توسعه اجتماعی، توسعه فرهنگی.

۱- دانشیار و عضو هیات علمی گروه علوم اجتماعی- دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.

E-mail: adhamiab@yahoo.com

۲- دانشجوی دکتری تخصصی جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه- دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال.

E-mail: abbashatefi@yahoo.com

مقدمه و طرح مسئله

از نظر مطالعات تاریخی به نظر می‌رسد که در ابتدا، محور تغییر و تحول در مسائل اجتماعی و فرهنگی قرار داشته است و هر تحولی که در سایر حوزه‌ها اتفاق افتاده پس از این موارد بوده است. یعنی در پی تحولات اجتماعی و فرهنگی، تحولات اقتصادی به انجام رسیده‌اند. توجه به تاریخ اروپا در جریان تحول توسعه‌ای آن نشان می‌دهد که تحولات اجتماعی و فرهنگی و سیاسی در این جوامع تمامی قرون ۱۴ تا ۱۸ را فرا گرفته است و تحولات اقتصادی مهم از اواخر قرن ۱۸ شروع و تا اوایل قرن بیستم ادامه داشته است. به عبارت دیگر کشوری مانند انگلیس حدود پنج قرن گرفتار تحول اجتماعی، فرهنگی و همچنین سیاسی بوده است و آنگاه حدود ۱۵۰ سال به نوسازی اقتصادی پرداخته و ظرف حدود هفتاد سال گذشته از مواهب این تحولات توسعه‌ای استفاده کرده است.

تحول اساسی که در یک جامعه صنعتی اتفاق می‌افتد گسترش و بنیان‌گیری روحیه علمی در این جوامع و علمی شدن فرهنگ می‌باشد. به عبارت دیگر در این جوامع روحیه علمی به یک باور تبدیل می‌شود (عظیمی، ۱۳۹۱: ۶۸۷).

اصولاً آمادگی برای پذیرش تجربیات جدید در انسان‌های نوگرا زیاد است. این‌گونه افراد همواره مایلند به انجام کارهای جدید دست زده و با روش‌های جدید برای دستیابی به نتیجه نو و مطلوب برسند. در زمینه توسعه اقتصادی سیاستگذاران نباید تنها به سرمایه‌گذاری در زیرساخت اقتصادی اکتفا کنند، بلکه باید به سرمایه‌گذاری روی عوامل انسانی نیز توجه کنند. عوامل اجتماعی تعیین‌کننده پیشرفت اقتصادی، این موضوع را مشخص می‌کند که اقتصاد، اجتماع و فرهنگ با یکدیگر مرتبط بوده و پیوندهای درونی و الگوهای اتفاقی در جوامع، بسته به دوره‌ای که توسعه در آن به وقوع می‌پیوندد، متفاوت هستند. بر این اساس توسعه علاوه بر بهبود میزان تولید و درآمد، شامل دگرگونی اساسی در ساخت‌های نهادی، اقتصادی، اجتماعی و نگرش‌های مردم است که در نهایت منجر به اصلاح ساختار اقتصادی و اجتماعی می‌گردد. توسعه اقتصادی^۱ فرایندی است که طی آن مبانی علمی و فنی تولید از

وضعیت سنتی به وضعیت مدرن متحول می‌شوند. عوامل مؤثر در این زمینه شامل آموزش‌های مناسب توسعه‌ای، فرهنگ مناسب، مدیریت نظام اقتصادی^۱ و اجتماعی مناسب و حفظ ثبات سیستم می‌باشد. توسعه اقتصادی در اساس معطوف به افزایش ظرفیت‌های تولیدی و استفاده مناسب از این ظرفیت‌ها است. این پتانسیل‌ها در واقع دستیابی به زمینه‌های فرهنگی توسعه است که برای رسیدن به آن نیازمند گسترش عدالت، اعتماد و همدلی اجتماعی و حمایت‌های دولتی هستیم.

با توجه به الگوهای نوسازی اقتصادی^۲، می‌توان گفت توسعه اقتصادی مستلزم نوسازی فکر و اندیشه، صنعت و فناوری، خدمات و تغییر در نیروی کار است که در این فرایند بکارگیری ماشین‌های نو و روش‌های جدید تولید ضروری است (وینر، ۱۳۸۵: ۳۵۷).

در این پژوهش تلاش شده است با استفاده از نظریه‌ها و آزمون فرضیه‌ها عوامل اجتماعی مؤثر بر زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی تبیین شوند. زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی در تحقیق حاضر شامل داشتن دیدگاه نوگرایی، نگرش به مبادله اقتصادی، دیدگاه مشارکت‌گرایی و نگرش به استفاده از تکنولوژی‌های نوین در فعالیت‌های صنعتی می‌باشد. عوامل اجتماعی مرتبط با این زمینه‌ها، اعتماد متقابل اجتماعی، همدلی اجتماعی، حمایت دولتی و عدالت اجتماعی هستند.

چارچوب نظری

در بحث توسعه اقتصادی توجه به پایه‌های فرهنگی و اجتماعی یکی از مهم‌ترین ارکان توسعه اقتصادی محسوب می‌شود. بر این اساس بسط رویکردهایی که منجر به نوسازی شوند، مهم و ضروری می‌باشد (پاپلی، ۱۳۸۱).

در این بین، اندیشه‌های مکتب نوسازی^۳ به‌عنوان زیربنا و قالب فکری بسیاری از نظریه‌پردازان توسعه به‌شمار می‌رود. دانیل لرنر یکی از اولین نظریه‌پردازان نوسازی است که نظریه خود را تحت عنوان شخصیت متحرک، مطرح ساخت. لرنر نشان داد که برتری جویی

1- Management of Economic System

2- Economic Modernity

3- Modernity school

فرد در داشتن ابزار و امکانات مدرن، موجبات پیشرفت او را فراهم می‌آورد و به تدریج این امر شیوع پیدا می‌کند و منطقه از نظر امکانات و اقتصاد رشد قابل توجهی می‌یابد. از دیدگاه ایشان فرد نوگرا که برخوردار از سواد، وسایل ارتباط جمعی و همدلی است بالاترین میزان و درجه فکر و اندیشه نوگرایی را دارد.

استالی^۱ در مقاله‌ای با عنوان نقش دولت در توسعه اقتصادی این‌گونه مطرح می‌کنند که تاریخ نشان می‌دهد توسعه اقتصادی از روابط متقابل دولت و اقتصاد پدید می‌آید. انگلستان که پیش‌تاز صنعت نوین بوده است، نخستین حرکت خود را با کوشش دولت آغاز نمود (Staley, 1996: 323).

وظایف دولت در پیشرفت اقتصادی ایجاد زیربنای اجتماعی و مادی برای توسعه، برنامه‌ریزی برای توسعه و بیشتر و بهتر کردن تولید، توزیع و خدمات است. اگر امکانات و تجهیزات مدرن به جامعه‌ای راه یابد، در طول زمان اثرات زیادی بر جای می‌گذارد که در افکار و اندیشه و ارزش‌های آنها تغییراتی پدید می‌آید که در نهایت منجر به رشد و توسعه خواهد شد.

از دیدگاه گیدنز اعتماد یکی از عناصر سرمایه اجتماعی است که به نوع ارتباط بین افراد مربوط می‌شود. اعتماد ارتباط تنگاتنگی با ارتباط تعمیم‌یافته دارد و شاخص مناسبی برای پیوندهای مثبت متقابل است (Luhman, 1983: 57).

آرتور لوئیز که در مسائل اقتصاد توسعه مطالعات بسیاری دارد، در مطالعه توسعه اقتصادی کم و بیش به تمامی مسائل اشاره کرده است. نقش سرمایه و سرمایه‌گذاری، نیروی کار، ساختار اقتصادی، روابط اقتصادی، نحوه تولیدات و بازاریابی در توسعه اقتصادی نقش دارند (Lewis, 1995: 26).

به نظر کلمن، همدلی و توجه به ارزش‌های مذهبی در کسب و کار، به عنوان سرمایه‌های اجتماعی در حوزه اقتصاد هستند که می‌توانند به شکوفایی و پیشرفت اقتصاد کمک کنند. یکی از سرمایه‌های مهم هر جامعه و شهری، سرمایه اجتماعی است. سرمایه‌ای که زیربنای

1- Staley

توسعه فرهنگی، اقتصادی، سیاسی است. هر گونه کاهش در آن، منجر به کاهش مشارکت‌های سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی شهروندان می‌شود و همچنین رشد آسیب‌ها و جرائم اجتماعی، بی‌اعتمادی، یأس و ناامیدی و احساس محرومیت نسبی و بسیاری از ناهنجاری‌ها نتیجه تقلیل سرمایه اجتماعی در بین شهروندان یک کلانشهر است (Winter, 2007: 23).

مک‌کلند در بحث توسعه و نوسازی به این نکته می‌پردازد که سیاستگذاران نباید تنها به سرمایه‌گذاری در زیر ساخت اقتصادی اکتفا کنند، بلکه باید به سرمایه‌گذاری روی عوامل انسانی نیز توجه کنند. آنچه مدیران در اختیار دارند میل به پیشرفت و اندیشیدن به راه‌های جدید است.

زمانی می‌توان گفت فرد از انگیزه پیشرفت قوی برخوردار است که به‌طور مستمر به بهبود وضعیت فعلی بیندیشد و وحدت و انسجام اجتماعی داشته باشد. میردال بر این عقیده‌اند که، نقض در قانون‌گذاری، عدم اجرای صحیح قوانین مصوبه، ارجحیت روابط بر ضوابط، رواج فساد در دستگاه اداری می‌تواند کارایی دستگاه را در یک سیستم به حداقل تنزل داده و مانع اجرای صحیح قوانین گردند. این مسائل موجب سلب اعتماد اجتماعی و در نتیجه عدم همکاری مردم با دولت می‌شود و دولت خود را از مردم جدا می‌بیند.

پیشینه تجربی

نتایج یافته‌ها در مورد نقش حمایتی دولت در توسعه اقتصادی، نشان می‌دهد که در فرایند تصمیم‌گیرها توجه به فعالیت‌ها، خلاقیت و شرایط کار و حمایت از افراد در پیوستگی با ابزار و تکنولوژی تولید موجب رشد و توسعه اقتصادی خواهد شد.

مطالعات نشان می‌دهند که روند توسعه اقتصادی در میان انسان‌هایی بیشتر است که آمادگی برای پذیرش تجربیات جدید در آنها زیاد است. انسان‌های متجدد همواره مایلند به انجام کارهای جدید دست زده و یا با روش‌های جدید برای دستیابی به نتیجه دست می‌زنند. داشتن استقلال هر چه بیشتر، اعتقاد به علم و تحرک‌گرایی و استفاده از برنامه‌ریزی بلند مدت از ویژگی‌های انسان‌های نوگرا می‌باشد (سو، ۱۳۹۳: ۴۹).

بررسی‌های لیسپت در مورد عوامل تأثیرگذار بر توسعه اقتصادی نشانگر آن است که توسعه اقتصادی با ایجاد درآمد بیشتر، امنیت اقتصادی بالاتر، مشارکت و تحصیلات عالیه امکان‌پذیر می‌شود.

بر اساس یافته‌های پژوهشی وجود الگوهای خاص تعامل در توسعه اقتصادی مهم است. با توجه به اینکه فرایند تعامل متأثر از عوامل و منابع مختلفی می‌باشد، لذا تعاملاتی مفید و سودمند خواهد بود که در فرایند مبادله از الگوی خاصی پیروی کند. تعاملات در حوزه تولید و صنعت به‌عنوان پدیده‌هایی هستند که در رشد و توسعه اقتصادی اهمیت زیادی دارند (Dominik, 2013: 453).

برنزتین و همکاران^۱ در مطالعه خود در مورد تکنولوژی و توسعه اقتصادی به این نتیجه رسیده‌اند که افزایش تکنولوژی نوین منجر به توسعه اقتصادی کشور می‌شود. اما این اثر به قدرت جذب کشور میزبان بستگی دارد که این را سرمایه انسانی آن کشور مشخص می‌کند. آنها به این نتیجه رسیدند که اثرات سودمند سرمایه‌گذاری در این بخش بر توسعه اقتصادی و کارایی آن منجر می‌شود (Aghion, 2015: 465).

فرضیه‌های تحقیق

۱. بین اعتماد اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی رابطه معنی‌دار وجود دارد؛
۲. بین همدلی اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی رابطه معنی‌دار وجود دارد؛
۳. بین حمایت دولتی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی رابطه معنی‌دار وجود دارد؛
۴. بین عدالت اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی رابطه معنی‌دار وجود دارد.

1- Borensztein, et al

تعریف مفاهیم

الف. تعاریف مفهومی

۱. اعتماد متقابل اجتماعی: گیدنز اعتماد را اطمینان یا اتکا بر ماهیت یا خاصیت شخصی یا چیزی یا صحت گفته‌ای توصیف می‌کند با این انتظار که آنها به گونه‌ای عمل خواهند کرد که نتایج منفی به حداقل ممکن کاهش یابد و دستیابی به اهداف میسر گردد (گیدنز، ۱۳۷۷: ۳۹).

۲. همدلی اجتماعی: همدلی اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان اعضای یک جامعه دارد که حاصل پذیرش، درونی کردن نظام آموزشی و هنجاری یک جامعه و وجود تعلق اجتماعی میان افراد آن جامعه است (ازکیا، ۱۳۸۳: ۲۸۷).

۳. حمایت دولتی: از دیدگاه استالی برای پیشتازی در صنعت، نخستین حرکت با کوشش دولت آغاز می‌شود. یکی از نشانه‌های نقش دولت در توسعه اقتصادی، گسترش آموزش عمومی به عنوان یک اصل اساسی است. وظایف دولت در پیشرفت اقتصادی ایجاد زیربنای اجتماعی و مادی برای توسعه است (Staley, 1966: 323).

۴. عدالت اجتماعی: عدالت یا برابری این است که همه افراد صرف نظر از ملیت، جنس، نژاد و مذهب، در ازای کار انجام شده از حق برابر به منظور استفاده از نعمت‌های مادی و معنوی موجود در جامعه برخوردار باشند (خلیلیان، ۱۳۸۱: ۵۹).

۵. زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی: شامل دیدگاه نوگرایی، مشارکت گرایی، نگرش به مبادله اقتصادی و نگرش به استفاده از فناوریهای نوین هستند.

نوگرایی: نوگرایی، که از آن به نام‌های تجدد یا مدرنیسم^۱ نیز یاد می‌شود به معنی گرایش فکری و رفتاری به پدیده‌های فرهنگی نو و پیشرفته‌تر و کنار گذاردن برخی از سنت‌های قدیمی است. دیدگاه نوگرایی فرایند گسترش خردگرایی در جامعه و تحقق آن در بستر مدرنیته است (Henry, 2004: 165).

1- modernism

مبادله اقتصادی: مبادله اقتصادی عبارت است از دریافت چیزی مطلوب از کسی دیگر در مقابل ارائه مابه‌ازایی به او (منکیو، ۱۳۸۷: ۶۹).

مشارکت‌گرایی: مشارکت "سنگ پایه" توسعه است. برای داشتن روحیه مشارکتی نخست باید به هر کس اجازه داده شود تا در تعیین اهداف برنامه‌های مربوطه، مداخله و مشارکت نمایند و آنگاه مورد حمایت قرار گیرند "با مردم بودن" به‌جای برای مردم بودن باید به‌عنوان یک اصل معتبر پذیرفت (محسنی تبریزی، ۱۳۷۲: ۹۲).

فناوری‌های نوین: فناوری^۱ دانش و مهارتی است برای ساختن افزار (نرم یا سخت). فناوری استفاده عملی از دانش و مهارت برای ساختن ابزار ماشین، ساختمان، وسیله نقلیه و سایر وسایل مورد نیاز دیگر است. (محمودنژاد، ۱۳۸۰: ۵۹).

ب. تعاریف عملیاتی

معرف‌های متغیر وابسته: زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی؛ این متغیر با توجه به یافته‌های نظری و تجربی در این تحقیق، با چهار مؤلفه داشتن دیدگاه نوگرایی، گرایش به مشارکت‌گرایی، نگرش به مبادله اقتصادی و نگرش به استفاده از فناوری‌های نوین، تبیین شده است. کارگزاران صنعتی در جامعه مورد مطالعه با داشتن چنین شاخص‌هایی می‌توانند زمینه‌های توسعه اقتصادی را فراهم کنند که معرف‌های آنها در سطوح مختلف به‌شرح زیر می‌باشد.

برخی از معرف‌های متغیرهای مستقل: معرف‌های متغیر اعتماد اجتماعی: اطمینان از پشتیبانی نیروهای انسانی در مواقع ضروری، سپردن حساب و کتاب امور به همکاران، اطمینان به تعهد یا قول شفاهی همکاران، اهمیت دادن به فکر و اندیشه همکاران، اعتماد و اطمینان به هر کس. معرف‌های متغیر همدلی اجتماعی: توجه کردن به کارکنان خود همانند اعضای خانواده، حفظ جان و مال کارکنان همانند یک امانت، حضور فعال در مصائب همدیگر، حس تعلق به کارکنان و کارگزاران صنعتی، همکاری‌های دوستانه. معرف‌های متغیر حمایت دولتی: توجه دولت به امنیت راه‌ها برای حمل و نقل کالا، توجه به بازار فروش محصولات، کاهش تشریفات اداری و گمرکی در حوزه صنعت، شرایط مناسب تعاملات خارجی، ارائه امکانات رفاهی برای صنعتگران. معرف‌های متغیر عدالت اجتماعی: فعالیت مطابق قانون کار، در پی احقاق حقوق نیروهای انسانی بودن، توجه به شرایط روحی-روانی کارکنان، کمک‌های بلاعوض به نیروهای انسانی، اعطای تسهیلات جهت رفاه نیروها.

روش‌شناسی تحقیق

یکی از اهداف این تحقیق تبیین روابط بین پدیده‌ها است. فرضیه‌های این پژوهش به سمت کاربرد عملی هدایت می‌شود، بنابراین یک تحقیق کاربردی است و روش تحقیق از نوع روش پیمایشی^۱ می‌باشد. برای گردآوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها از پرسشنامه استفاده شده است و گویه‌ها براساس طیف لیکرت و در سطح فاصله‌ای بودند که کلیه متغیرها در سطح فاصله‌ای و با ضریب همبستگی پیرسون سنجش شده‌اند. برای سنجش اعتبار سازه از روش تحلیل عاملی و برای تعیین اعتبار هریک از متغیرهای مستقل و وابسته، از آزمون کایزر و بارتلت^۲ استفاده شده است. همچنین برای ارزیابی روایی سوالات پرسشنامه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است. نتایج به‌دست آمده از تحلیل عاملی و روایی متغیرها در جداول زیر آورده شده است.

1- Survey Method

3- Kaiser&Bartlett's

عناوین عامل‌ها	عامل‌ها	بار عاملی	واریانس تبیین شده	مقادیر ویژه	فراوانی تجمعی
زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی	۱	۰/۹۳	۲۶/۲۱	۳/۹۳	۲۶/۲۱
		۰/۹۲			
		۰/۹۱			
		۰/۸۴			
		۰/۷۴			
		۰/۷۳			
		۰/۷۱			
	۲	۰/۷۰	۲۴/۴۰	۳/۶۶	۵۰/۶۱
		۰/۶۸			
		۰/۶۳			
		۰/۶۱			
		۰/۵۱			
		۰/۹۲			
		۰/۹۱			
	۳	۰/۸۹	۲۳/۵۷	۳/۵۴	۷۴/۱۷

عناوین عامل‌ها	عامل‌ها	بار عاملی	واریانس تبیین شده	مقادیر ویژه	فراوانی تجمعی
اعتماد متقابل اجتماعی	۱	۰/۹۵			
		۰/۹۳	۳۹/۹۱	۳/۹۹	۳۹/۹۱
		۰/۹۲			
		۰/۸۸			
		۰/۷۶			
		۰/۷۵			
		۰/۷۵	۶۹/۸۸	۲/۹۹	۷۰/۸۷
	۲	۰/۷۴			
		۰/۵۲			
		۰/۵۱			

جدول شماره ۳: تحلیل عاملی متغیر همدلی اجتماعی

عناوین عامل‌ها	عامل‌ها	بار عاملی	واریانس تبیین شده	مقادیر ویژه	فراوانی تجمعی
همدلی اجتماعی	۱	۰/۹۴ ۰/۹۳ ۰/۹۲ ۰/۸۳ ۰/۷۹	۳۶/۲۸	۳/۶۳	۳۶/۲۸
	۲	۰/۷۶ ۰/۷۱ ۰/۷۰ ۰/۷۰ ۰/۶۹	۳۳/۷۴	۳/۳۷	۷۰/۱۱

جدول شماره ۴: تحلیل عاملی متغیر حمایت دولتی

عناوین عامل‌ها	عامل‌ها	بار عاملی	واریانس تبیین شده	مقادیر ویژه	فراوانی تجمعی
حمایت دولتی	۱	۰/۹۴ ۰/۹۲ ۰/۹۲ ۰/۸۷ ۰/۸۵	۳۸/۶۷	۳/۸۸	۳۸/۶۷
	۲	۰/۸۱ ۰/۶۷ ۰/۶۶ ۰/۶۰ ۰/۵۷	۳۱/۸۰	۳/۱۸	۷۰/۴۶

جدول شماره ۵: تحلیل عاملی متغیر عدالت اجتماعی

عناوین عامل‌ها	عامل-ها	بار عاملی	واریانس تبیین شده	مقادیر ویژه	فراوانی تجمعی
عدالت اجتماعی	۱	۰/۹۳	۵۱/۸۰	۵/۱۸	۵۱/۸۰
		۰/۹۲			
		۰/۹۱			
		۰/۹۱			
		۰/۹۰			
		۰/۸۷			
		۰/۸۳	۲۸/۲۶	۲/۸۳	۸۰/۰۶
۲	۲	۰/۸۲			
		۰/۷۵			
		۰/۷۲			

جدول شماره ۶: تحلیل روایی متغیرهای تحقیق

نام متغیر	تعداد گویه‌ها	روایی کل
زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی	۱۵	٪۸۰
اعتماد متقابل اجتماعی	۱۰	٪۸۷
همدلی اجتماعی	۱۰	٪۸۱
حمایت دولتی	۱۰	٪۸۴
عدالت اجتماعی	۱۰	٪۸۲

جامعه مورد بررسی

جامعه آماری پژوهش حاضر را مجموعه کارگزاران کارگاه‌های صنعتی ۵۰-۱۰ نفر شهر تبریز و ارومیه، جامعه آماری این تحقیق را تشکیل می‌دهند که در تبریز ۱۸۳۲ نفر کارگزار صنعتی و در ارومیه ۸۰۷ نفر کارگزار هستند. کارگزاران صنعتی شامل مالکان، رؤسا و معاونان کارگاه یا کارخانه و کلیه کسانی بودند که در جریان فعالیت اقتصادی حق دخل و تصرف داشتند.

برای تعیین حجم نمونه کارگاه‌ها و کارگزاران از روش کوکران استفاده شده است.

$$n = \frac{Nt^2 pq}{d^2(n-1) + t^2 pq}$$

با توجه به ماهیت تحقیق، کارگاه‌های صنعتی تبریز و ارومیه به طبقات ده نفر کارکن تقسیم شدند که در مجموع چهار طبقه تشکیل گردید و نمونه‌گیری از هر طبقه بر اساس روش نمونه‌گیری طبقه‌ای متناسب انجام گرفت که در آن، نمونه هر طبقه بر اساس حجم آن طبقه محاسبه شده است. در نهایت نمونه کارگاه‌ها و کارگزاران آنها در طبقات مورد نظر بر اساس روش نمونه‌گیری تصادفی ساده انتخاب شده‌اند که شرح کامل آنها در جداول زیر آمده است.

جدول شماره ۷: جامعه و نمونه آماری کارگاه‌های تبریز بر حسب تعداد کارکن در سال ۱۳۹۳

طبقات کارگاه‌ها (برحسب تعداد کارکن)	جامعه آماری کارگاه‌ها	جامعه آماری کارگزاران	نمونه آماری کارگاه‌ها	نمونه آماری کارگزاران
۱۰-۲۰	۴۹۰	۱۱۲۴	۱۴۶	۱۵۴
۲۱-۳۰	۱۱۳	۳۴۷	۳۴	۴۷
۳۱-۴۰	۳۵	۱۴۵	۱۱	۲۰
۴۱-۵۰	۴۰	۲۱۶	۱۲	۲۹
جمع	۶۷۸	۱۸۳۲	۲۰۳	۲۵۰

منبع: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی شهرستان تبریز، ۱۳۹۳

جدول شماره ۸: جامعه و نمونه آماری کارگاه‌های ارومیه بر حسب تعداد کارکن سال ۱۳۹۳

طبقات کارگاه‌ها (برحسب تعداد کارکن)	جامعه آماری کارگاه‌ها	جامعه آماری کارگزاران	نمونه آماری کارگاه‌ها	نمونه آماری کارگزاران
۱۰-۲۰	۲۵۷	۵۲۶	۱۱۷	۱۳۸
۲۱-۳۰	۴۸	۱۳۷	۲۲	۳۶
۳۱-۴۰	۱۹	۶۹	۹	۱۸
۴۱-۵۰	۱۷	۷۵	۸	۲۰
جمع	۳۴۱	۸۰۷	۱۵۶	۲۱۲

منبع: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی شهرستان ارومیه، ۱۳۹۳

یافته‌ها و نتایج

۱- رابطه اعتماد اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی: نتایج به‌دست آمده از آزمون معنی‌داری r پیرسون نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده ($\text{sig}=0/00$) کمتر از آلفای تحقیق ($0/01$) بوده و ضریب همبستگی پیرسون $0/78$ می‌باشد. لذا بین اعتماد اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیم وجود دارد.

۲- رابطه همدلی اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی: نتایج به‌دست آمده از آزمون معنی‌داری r پیرسون نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده ($\text{sig}=0/00$) کمتر از آلفای تحقیق ($0/01$) بوده و ضریب همبستگی پیرسون $0/77$ می‌باشد، لذا بین همدلی اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیم وجود دارد.

۳- رابطه حمایت دولتی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی: در جامعه مورد مطالعه، نتایج به‌دست آمده از آزمون معنی‌داری r پیرسون نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده ($\text{sig}=0/00$) کمتر از آلفای تحقیق ($0/01$) بوده و ضریب همبستگی پیرسون $0/76$ است، لذا بین حمایت دولتی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیم وجود دارد.

۴- رابطه عدالت اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی: نتایج به‌دست آمده از آزمون معنی‌داری r پیرسون نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده ($\text{sig}=0/00$) کمتر از آلفای تحقیق ($0/01$) بوده و ضریب همبستگی پیرسون $0/74$ می‌باشد، لذا بین عدالت اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیم وجود دارد.

۵- بررسی تفاوت زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی در دو منطقه: در پاسخ به این سؤال که آیا پیش زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی در سطح دو منطقه با هم متفاوت هستند، از آزمون T مستقل استفاده شده است. در این آزمون شهر تبریز به‌عنوان گروه اول و ارومیه گروه دوم انتخاب گردید که نتایج به‌دست آمده از آزمون معنی‌داری t مطابق جدول ۱۰ نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده ($\text{sig}=0/00$) کمتر از آلفای تحقیق ($0/05$) بوده و با توجه به علامت مثبت t نتیجه می‌گیریم که زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی در تبریز بیشتر از ارومیه می‌باشد.

جدول شماره ۹: آماره‌های توصیفی آزمون t در دو منطقه

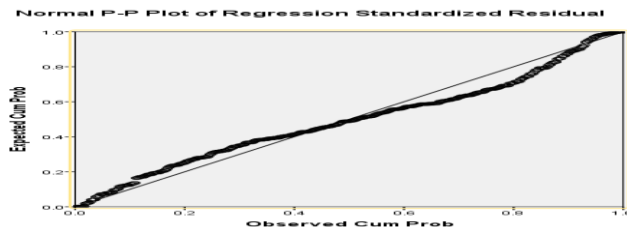
شهر	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	خطای معیار میانگین
تبریز	۲۵۰	۲/۶۶۲۹	۰/۵۸۸۵۶	۰/۰۳۷۲۲
ارومیه	۲۱۲	۲/۲۶۸۹	۰/۵۴۸۱۵	۰/۰۳۷۶۵

جدول شماره ۱۰: آزمون t مقایسه تفاوت زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی دو منطقه

منبع تغییرات	سطح معنی‌داری برای واریانس‌ها	مقدار t	درجه آزادی	سطح معنی‌داری آزمون t همگن	تفاوت میانگین‌ها
زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی	۰/۵۴	۷/۴۰	۴۶۰	۰/۰۰۰	۰/۳۹۴

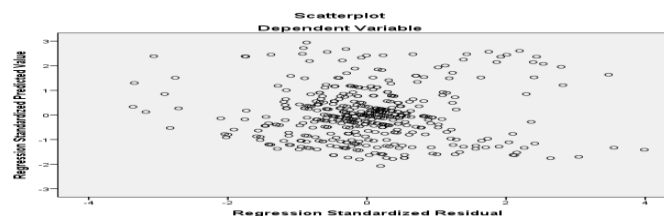
پیش‌فرض‌های رگرسیون:

۱- نرمال بودن: با توجه به نمودار ۱ تمامی نقاط حول یک خط راست قرار گرفته‌اند. بنابراین این می‌توانیم فرض نرمال بودن را ثابت کنیم.

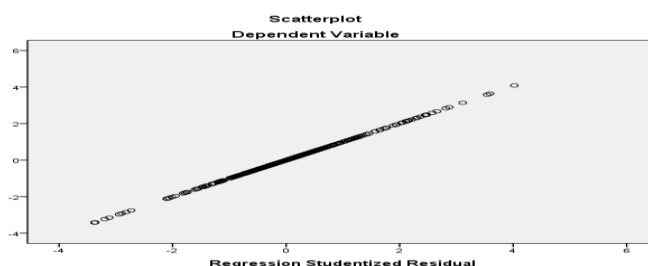
نمودار شماره ۱: توزیع نرمال بودن مدل

۲- ثابت بودن واریانس: نمودار ۲ نشان می‌دهد که الگوی خاصی در نقاط مربوط به داده‌ها وجود ندارد، بنابراین فرض ثابت بودن واریانس تایید می‌شود.

نمودار شماره ۲: پراکنش باقی‌مانده‌های استاندارد شده در مقابل مقادیر پیش‌بینی استاندارد شده

۳- خطی بودن: با توجه به نمودار ۳ نتیجه می‌گیریم که نقاط به صورت یک خط مستقیم کنار هم جمع شده‌اند. بنابراین فرض خطی بودن مشاهدات ثابت می‌شود.

نمودار شماره ۳: خطی بودن باقی‌مانده‌های استاندارد شده بامقادیر پیش‌بینی استاندارد شده

۴- مستقل بودن: مقدار مشاهده شده در آزمون دوربین واتسون برای مدل مناسب است.

جدول شماره ۱۱: آزمون دوربین واتسون

ضریب همبستگی چند گانه	۰/۷۱
ضریب تبیین	۰/۶۲
ضریب تبیین تصحیح شده	۰/۶۱
اشتباه استاندارد	۰/۱۴
مقدار دوربین واتسون	۲/۰۳

نتایج مربوط به برازش مدل تحلیل چندمتغیره

برای بررسی اثرمتغیرهای مستقل بر روی متغیر ملاک (زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی)، ۴ متغیر پیش‌بین وارد مدل رگرسیونی شدند که شامل متغیرهای اعتماد اجتماعی، همدلی اجتماعی، حمایت دولتی و عدالت اجتماعی بودند. نتایج به‌دست آمده از جدول ۱۱ نشان داد ۶۱٪ از پراکندگی مشاهده شده در مورد زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی، توسط ۴ متغیر وارد شده توجیه و تبیین می‌شود و باقی‌مانده واریانس‌ها به‌وسیله عوامل دیگری که در این تحقیق نیامده است، تبیین می‌شوند.

جدول شماره ۱۱: تحلیل رگرسیون چندگانه زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی

ضریب همبستگی چند گانه	R	۰/۷۱
ضریب تبیین	R squar	۰/۶۲
ضریب تبیین تصحیح شده	Adjjust R squar	۰/۶۱
اشتباه استاندارد	Std.Error of the Estimate	۰/۱۴

۱- مدل رگرسیونی به روش گام به گام

از این مدل، مطابق جدول ۱۲ نتایج زیر حاصل شد. متغیرهای مستقل با متغیر وابسته رابطه معنی دار دارند. ضرایب Beta در این جدول، نشان‌دهنده میزان تأثیر هر یک از متغیرهای مستقل بر روی متغیر زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی می‌باشد. نتایج حاصل از جدول ۱۲ به روش گام به گام، نشان داد، کلیه متغیرها در مدل نهایی باقی ماندند. با توجه به اینکه بیشترین ضریب بتا مربوط به متغیر اعتماد اجتماعی می‌باشد، بنابراین نتیجه می‌گیریم که وجود اعتماد متقابل بین کارگزاران صنعتی یکی از زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است.

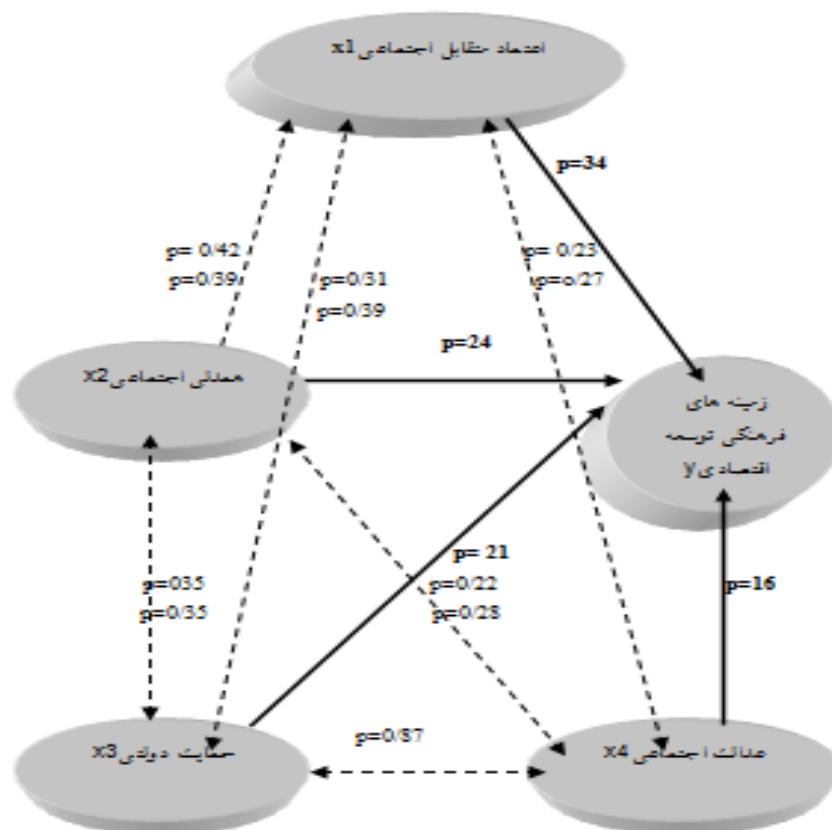
جدول شماره ۱۲: آماره‌های متغیرها در مدل نهایی

متغیرها	B	St.E	Beta	t	Sig	Partial correlation
عرض از مبدا	۰/۳۴	۰/۰۵	-	۷/۰۶	۰/۰۰۰	-
اعتماد اجتماعی	۰/۳۱	۰/۰۵	۰/۳۴	۶/۸۵	۰/۰۰۰	۰/۳۱
همدلی اجتماعی	۰/۲۲	۰/۰۴	۰/۲۴	۴/۶۰	۰/۰۰۰	۰/۲۱
حمایت دولتی	۰/۱۹	۰/۰۵	۰/۲۱	۴/۰۷	۰/۰۰۰	۰/۱۹
عدالت اجتماعی	۰/۱۵	۰/۰۴	۰/۱۶	۳/۴۹	۰/۰۰۰	۰/۱۶

۲- تحلیل مسیر^۱: تحلیل مسیر شیوه‌ای در تحلیل و ارائه نتایج است که عمدتاً بر تکنیک‌هایی استوار است که برای آزمون مدل‌های علی به کار می‌رود. در تحلیل مسیر از R^2 یا ضریب تبیین استفاده می‌شود. از این رو می‌توان میزان مناسب بودن مدل را ارزیابی

1- Path Analysis

کرد و با استفاده از وزن β که در تحلیل مسیر، ضریب مسیر خوانده می‌شود، مقدار اثر هر متغیر را تعیین کرد. با توجه به اینکه مقدار R^2 در مدل رگرسیون، بیشتر است، قدرت مدل بالا می‌باشد. تحلیل مسیر مشخص می‌کند اثر هر متغیر تا چه حد مستقیم و تا چه حد غیرمستقیم است (دواس، ۲۲۲: ۱۳۷۶).

نمودار شماره ۴: مدل تحلیل مسیر زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی

نتیجه‌گیری

یافته‌های به‌دست آمده از مطالعات و مشاهدات میدانی پژوهشگر نشان داد که میان کارگزاران صنعتی اعتماد وجود داشته است ولی این اعتماد تا حدی بود که معاملات در سطح کوچک و متوسط در آن انجام می‌گرفت. به عبارت دیگر کارگزاران در مواردی که می‌خواستند مبادلات کلان انجام دهند، اعتماد کمتری به همدیگر داشتند و جانب احتیاط را رعایت می‌کردند. از سوی دیگر وجود همدلی، همکاری، وحدت، انسجام و همدردی در میان نیروهای انسانی و به‌ویژه در میان کارگزاران بیشتر بوده است. این همدلی تا جایی بود که فرد می‌دانست با این همیاری سودی نصیب او خواهد گردید. مشاهدات به‌عمل آمده نشان داد که کارگزاران، حمایت‌های دولتی را متذکر می‌شدند و تا حدودی از آن رضایت داشتند. به نظر آنها اگر دولت زمینه‌های لازم برای سرمایه‌گذاری را فراهم سازد و از صنایع پشتیبانی کند در چنین شرایطی می‌توان گفت حمایت دولتی مناسب و مطلوب است. کارگزاران به وجود عدالت اذعان داشتند. آنها به مواردی از جمله حمایت‌های بی‌چون و چرا از برخی صنعتگران بزرگ اشاره می‌کردند که بدون هیچ‌گونه زحمت و دزدی صاحب امکانات و سرمایه می‌شدند که چنین مواردی موجب دلسردی و کاهش عدالت اجتماعی در میان کارگزاران شده است. پس از ذکر نتایج حاصل شده از مشاهدات، به نتایج به‌دست آمده از آزمون فرضیه‌ها می‌پردازیم.

۱- اعتماد اجتماعی: نتایج به‌دست آمده از آزمون فرضیه‌ها در این مورد نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده کمتر از آلفای تحقیق می‌باشد، لذا بین اعتماد اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیمی وجود دارد و این امر نشانگر اهمیت اعتماد اجتماعی در گسترش زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است. در تأیید این فرضیه می‌توان به دیدگاه گیدنز اشاره کرد. به نظر گیدنز اعتماد شاخص مناسبی برای پیوندهای مثبت متقابل است. اعتماد اجتماعی از شرایط و الزامات عمده و کلیدی برای موجودیت هر جامعه محسوب می‌شود، به‌طوری که باعث پیدایش آرامش و امنیت روانی می‌گردد و برای حرکت موفقیت‌آمیز اقتصاد و توسعه سیاسی و اجتماعی ضرورت دارد. از نظر پاتنام نیز اعتماد افراد را مقید می‌کند تا در گروه‌های مختلف اجتماعی با هم به تعامل، مبادله

و تصمیم‌گیری بپردازند و نتیجه چنین تعاملاتی گسترش تفکرات نوگرایی است. مطالعات نشان می‌دهند که روند توسعه اقتصادی در میان انسان‌هایی زیاد است که تعامل سازنده در میان آنها بیشتر بوده و آمادگی برای پذیرش تجربیات جدید را دارند. بنابراین در این فرایند تعاملاتی مفید و سودمند خواهد بود که از الگوی اعتماد متقابل پیروی کند.

۲- همدلی اجتماعی: نتایج به‌دست آمده از آزمون فرضیه‌ها در این مورد نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده کمتر از آلفای تحقیق می‌باشد، لذا بین همدلی اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیمی وجود دارد و این امر نشانگر اهمیت همدلی اجتماعی در گسترش زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است. در مورد اهمیت همدلی در زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی دیدگاه‌های مختلفی وجود دارند. به نظر "کلن"، نیکوکاری، خیربودن، همدلی و توجه به ارزش‌های مذهبی در کسب و کار، به‌عنوان سرمایه‌های اجتماعی در حوزه اقتصاد هستند که اگر در رفتارها و قواعد و مبادلات اقتصادی و هنجارهای آن حاکم شوند، می‌توانند به شکوفایی و پیشرفت اقتصاد کمک کنند. از دیدگاه "مک کلند" نیز سیاستگذاران نباید تنها به سرمایه‌گذاری در زیر ساخت اقتصادی اکتفا کنند، بلکه باید به سرمایه‌گذاری روی عوامل انسانی نیز توجه کنند. تنها در حالتی می‌توان گفت فرد از انگیزه پیشرفت قوی برخوردار است که به‌طور مستمر به بهبود وضعیت فعلی بیندیشد و این امر در سایه وحدت و انسجام اجتماعی امکان‌پذیر خواهد بود. لیست نیز در تحقیقات خود نشان داد که توسعه اقتصادی با ایجاد امنیت اقتصادی بالاتر، وحدت همبستگی و مشارکت بیشتر، اتفاق می‌افتد.

۳- حمایت دولتی: نتایج به‌دست آمده از آزمون فرضیه‌ها در این مورد نشان داد که سطح معنی‌داری مشاهده شده کمتر از آلفای تحقیق می‌باشد، لذا بین حمایت دولتی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیمی وجود دارد و این امر نشانگر اهمیت حمایت دولتی در رشد زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است و با توجه به اینکه اکثر کارگزاران جامعه مورد مطالعه از طرف دولت بیشتر حمایت شده‌اند، بنابراین تمایل آنها برای توسعه اقتصادی زیاد بود. در همین زمینه می‌توان به تئوری استالی اشاره کرد. به‌نظر ایشان توسعه اقتصادی از روابط متقابل دولت و اقتصاد پدید می‌آید. انگلستان که پیش‌تاز

صنعت نوین بوده است، نخستین حرکت خود را با کوشش دولت آغاز نمود. همچنین از دیدگاه "تینبرگن" عوامل توسعه‌نیافتگی ناشی از گرایش به تدوین طرح‌ها و هدف‌های بلندپروازانه، اتلاف منابع بر اثر بی‌تجربگی سیاستمداران یا سایر تنگناها است که منجر به بیماری فساد می‌شود. نتایج یافته‌ها در مورد نقش حمایتی دولت، نشان می‌دهد که توجه به فعالیت‌ها، خلاقیت و شرایط کار و حمایت از افراد موجب توسعه اقتصادی می‌شود.

۴- عدالت اجتماعی: نتایج به‌دست آمده از آزمون فرضیه‌ها در این مورد نشان داد که سطح معنی داری مشاهده شده کمتر از آلفای تحقیق می‌باشد، لذا بین عدالت اجتماعی با زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی همبستگی مستقیمی وجود دارد و این امر نشانگر اهمیت عدالت اجتماعی در رشد زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است. در مورد عدالت اجتماعی و نقش آن در زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی می‌توان از دیدگاه میردال استفاده کرد. گونار میردال انواع بی‌انضباطی‌های اجتماعی را که به صورت‌های گوناگون در برخی دولت‌ها تظاهر می‌کنند، مطرح می‌سازند. به عنوان نمونه نقص در قانون‌گذاری، عدم اجرای صحیح قوانین، ارجحیت روابط بر ضوابط، رواج فساد در دستگاه اداری و دیوانسالاری. همه اینها می‌توانند کارایی دستگاه را در این جوامع به حداقل تنزل داده و موجب سلب اعتماد مردم و در نتیجه عدم همکاری نیروی انسانی شده و در چنین شرایطی اندیشه‌های نوگرایی، مشارکت‌گرایی و زمینه‌های فرهنگی لازم برای رشد و توسعه اقتصادی میسر نمی‌شود.

پیشنهادهای و ارائه راهکارها

۱. می‌توان با انجام کارهای مثبت، رفتارهای مناسب و حاکم کردن ضوابط بر روابط اعتماد کارگزاران را نسبت به همدیگر بیشتر کنیم و راه را برای تفکر توسعه‌ای فراهم نماییم. از سوی دیگر توجه به پیشنهادات کارگران و اجرایی نمودن آنها، تشویق و پاداش و توجه ویژه به حقوق و مزایای کارگران می‌تواند اعتماد متقابل میان کارگزاران و کارگران را بهبود بخشیده و زمینه‌های نوآوری فکری، فرهنگی و تفکرات مبادله‌ای در توسعه اقتصادی را میسر سازد.

۲. با توجه به اهمیت همدلی که موجب کاهش اختلافات و درگیری‌ها شده و حس احترام و مشارکت، احساس تعلق اجتماعی و مثبت‌نگری و تفکر توسعه‌ای را افزایش می‌دهد، بنابراین توجه به وحدت و همبستگی کارگزاران صنعتی یکی از ارکان مهم اجتماعی برای بهبود شرایط و زمینه‌های توسعه اقتصادی است که از طریق توجه به افکار، ایده‌ها، نظرات، اهمیت دادن به جنبه‌های مادی و معنوی، مشارکت در مصائب همدیگر و توجه به جان و مال نیروهای انسانی حاصل می‌شود.

۳. حمایت دولت از بخش صنعت یکی از زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی است. دولت می‌تواند با ایجاد زیربنای مادی و اجتماعی، امنیت سرمایه‌گذاری، پشتیبانی از فعالان اقتصادی، ارائه تسهیلات مالی مناسب، تسهیل ترانزیت کالا و فراهم نمودن شرایط تعاملات خارجی، زمینه‌های فرهنگی توسعه اقتصادی را امکان‌پذیر کند. در چنین شرایطی کارگزار صنعتی نیز با اعتماد به حمایت و پشتیبانی دولتی می‌تواند در بخش‌های خرد و کلان سرمایه‌گذاری کرده و موجبات توسعه اقتصادی را فراهم سازد. نتایج یافته‌ها در مورد نقش حمایتی دولتی، نشان می‌دهد که توجه به فعالیت‌ها، خلاقیت و شرایط کار و حمایت از افراد موجب توسعه اقتصادی می‌شود.

۴. عدالت اجتماعی یکی از شاخص‌های اجتماعی لازم برای تفکر توسعه‌ای می‌باشد، بر این اساس توجه به قانون و احترام به آن، ارزش دادن به انسان و افزایش فایده‌مندی، اعطای تسهیلات، توازن در استفاده از امکانات، توجه به شرایط روحی افراد، جذب نیروهای انسانی بر اساس شایستگی و محرومیت‌زدایی از راهکارهای افزایش عدالت اجتماعی و هموار شدن زمینه اندیشه‌های نوگرایانه، مشارکتی و تفکرات مبادله‌ای و استفاده از فناوری‌های نوین در جهت توسعه اقتصادی است.

منابع

- از کیا، مصطفی (۱۳۸۰) *جامعه‌شناسی توسعه*، تهران: نشر کلمه.
- بورديو، پيبر (۱۳۸۴) *شکل‌های سرمایه، اعتماد، دموکراسی و توسعه*، ترجمه، خاکباز و پویان، تهران: نشر شیرازه.
- ترنر، جان‌اتان (۱۳۷۲) *پیدایش نظریه جامعه‌شناختی*، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، انتشارات شیراز.
- تودارو، مایکل (۱۳۷۶) *توسعه اقتصادی، تهران: برنامه و بودجه*.
- سرد، زهره (۱۳۸۳) *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، انتشارات آگه.
- سو، آلوین‌ی (۱۳۹۳) *تغییر اجتماعی و توسعه*، ترجمه محمود حبیبی، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- دینی، علی (۱۳۷۰) *تفاوت کیفی رشد و توسعه، توسعه، شماره ۱*.
- دواس، دی‌ای (۱۳۷۶) *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نائی، تهران: نشر نی
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۵)، *کندو کاوها و پنداشته‌ها*، شرکت سهامی انتشار، چاپ هشتم
- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۶) *توسعه و تضاد*، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- خلیلیان، محمدجمال (۱۳۸۱) *فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی*، قم: موسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی.
- عظیمی، حسین (۱۳۹۰) *مدارهای توسعه نیافتگی در اقتصاد ایران*، تهران: نشر نی.
- عظیمی، حسین (۱۳۹۱) *اقتصاد ایران: توسعه، برنامه‌ریزی، سیاست و فرهنگ*، تهران: کوزر، لوئیس (۱۳۷۶)، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، انتشارات علمی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۷) *پیامدهای مدرنیت*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر مرکز.
- لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۸۱) *جامعه‌شناسی توسعه*، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- مایر، جرالدام (۱۳۷۸) *پیشگامان توسعه*، ترجمه علی‌اصغر هدایتی، انتشارات سمت.
- موسوی، جواد (۱۳۷۴)، *نظریه‌های اجتماعی توسعه*، تهران: نشر توسعه.
- موسوی، میرطاهر (۱۳۸۵) *مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی*، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۶ (۲۳): ۴۹-۴۵.

- نگهداری، ابراهیم (۱۳۹۳) نقش سرمایه انسانی بر رشد اقتصادی، *فصلنامه سیاست‌های راهبردی کلان*، ۲(۵): ۵۷-۵۳.
- نوروسیس، ماریجا (۱۳۸۲) *آنالیز آماری داده‌ها در spss* ترجمه اکبر فتوحی، کانون نشر علوم.
- Albert O. Hirschman (1982) *The strategy of economic development*, New-Haven, Yale University.
- Allen, John (1994), Peter Brahman and Paul Lewis, *Political and Economic Forms of Modernity*, Cambridg.
- Bourdieu, P. (1986) *The Forms of Capital*. In Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education, J. Richardson (eds). New York, Greenwood.
- D.Hja Myint (1987) *An interpretation of economic backwardness*, Oxford Economic papers, Vol. No. 2.
- Joho C.H.Fei & Gustav Ranis (1976) *Development of labour strplus economy*, Theory and Policy, Homewood.
- Lin, N. (2001), *Social capital: A theory of social structure and action*, New York, Cambridge University.
- Pool, De Sola (1966) *Modernization: the dynamics of growth, communications and development*, voice of America forum lectures.
- Portes, A. (1998) *Social Capital: Its origins and applications in modern sociology*, Annual Review of Sociology, No. 24.
- Winter, Lan (2007) *Towards a Theorised Understanding of Family Life and Social Capital*, Working Paper No. 21, April Australian Institute of Family Studies.
- W.Arthur Lewis (1985) *Ecinomic development with unlimited suppllies labour*, the Manchester school.
- W.Arthur Lewis (1986) *Employment policy in an under development area*, London, school economic.
- Zeemer (2011) Barriers to sustainable economic development, *Journal cities*, Vol. 28, Issue 4.